

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 14, Issue 3, No. 55, autumn 2022

 : [10.22108/RPLL.2022.133356.2046](https://doi.org/10.22108/RPLL.2022.133356.2046)

(Research Paper)

Maslak al-Arifin, The oldest Surviving Text of the Khwajas

Maryam Hosseini*

Abstract

One of the texts of the pre-Naqashbandi period related to the Khwajagan period is a book entitled Maslak al-Arifin, the author of which is a person named Muhammad ibn Ahmad ibn Muhammad Bukhari or Muhammad ibn Ahmad ibn As'ad Bukhari. This book is one of the most important sources for understanding the Khwajagan sect before the formation of the Naqshbandiyya and Baha'u'llah Muhammad Naqshband Dynasty (d. 791 AH), which has not been published yet. There were 2 reductions of this book: the short reduction included 17 chapters and the long reduction consisted of 23 chapters. In this article, besides introducing the book, its aspects of importance were shown. The most important information in Maslak al-Arifin was about the dynasties of Khawaja and its branches. In this work, there was a dispute between Ghijdiwani successors over vocal and silent dhikr, which showed how the Khwajagan dynasty was divided into two groups. Also, some Naqshbandiyya terms that were among the eight principles, such as "solitude in the society" and "travel in the homeland", were mentioned in this book. There was also a chapter entitled "Cloak", which give us unique information about the types of cloak colors and their suitability with the Sufi's conditions. This research was based on a descriptive-analytical method accompanied by historical research.

Introduction

One of the most important surviving works of the Khwajagan is the book entitled "Maslak al-Arifin", the oldest version of which was written around the end of the 7th century and the beginning of the 8th century AH. The author of this book was a person named Muhammad ibn Ahmad ibn Muhammad Bukhari or Muhammad ibn Ahmad ibn As'ad Bukhari, who collected the words of his elder Sheikh Sa'd al-Millah, the second successor of Khwaja Sulayman. This book was a collection of profundity and the Handbook of Khwajagan, in the branch of Khwaja Awliya and Abdulkhaliq Ghijdvani's followers and contained the beliefs and customs of this group of mystics. The large number of the surviving copies of this book around the world and its various manuscripts showed the extent of its validity and expansion. According to the author of this book, Mohammad Bukhari, he was the last person in this lineage in the long term and Sheikh Sa'd al-Millah chose him as his successor.

In addition to covering various mystical subjects and Sufi rites, this book contained information about the Khwajagan and their dynasty, as well as the branches of the Abdul-Khaliqian sect, which helped to better understand this branch of the Sufi dynasty in the Transoxiana region. This book was one of the most important sources for understanding the Khwajagan sect before the formation

---

* Professor of the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran (Corresponding Author Email: drhoseini@alzahra.ac.ir)

of the Naqshbandiyya and Baha'uddin Muhammad Naqshband dynasty (d. 791 AH), which has not been published yet.

Materials and Methods

The research was based on a descriptive-analytical method accompanied by historical research.

Results

In this book, there were two reductions: the short reduction included 17 chapters and the long reduction consisted of 23 chapters, which was the first sign of the difference between its short and long reductions. The short manuscripts seemed to represent the oldest form of the work and served as a source for the long reductions of the texts that were written in later periods after reviewing short manuscripts and adding new contents. Another important difference between the short and long manuscripts of this book was that in most of the manuscripts, there was an introduction that contained Abdul Khaliq Ghijdvani's wills, which did not exist in the short reductions and it was clear that it was added to the text later.

The sect of the mystics belonged to a branch of the dynasty of Abdul Khaliqian, who, after Khaja Abdul Khaliq Ghijdwani, were Khwaja Awliya's followers. These mystics practiced silent dhikr as opposed to dhikr Jali (vocal dhikr), which was practiced by the other branch, i.e., Aref Rivgari's followers.

From the 9th century onwards, after writing the book "Rashhat Ain al-Hayat" in 909 AH, eleven principles called the principles of the Naqshbandiyya method became popular in all the educational texts of the Naqshbandiyya. The first eight principles of this method, which were known as the holy words, were "awareness while breathing", "watching the step", "journeying in the homeland", "solitude in the society", "remembrance", "restraint", "watchfulness", and "recollection" ascribed to Abdul-Khaliq Ghijdwani, the head of the Khwajagan dynasty, and the other 3 principles of "numerical waqf", "temporal waqf", and "heart waqf" were attributed to Baha'uddin Naqshband, the head of the Naqshbandi lineage.

In none of the reductions of Maslak al-Arifin, the first two principles of the Naqshbandiyya, namely "awareness while breathing" and "watching the step" were mentioned, but the two principles of "journeying in the homeland" and "solitude in the society" were taken into account. These two terms were also mentioned in the 9th chapter of the short reductions of Maslak al-Arifin.

Also, in the chapter entitled "Dhikr" in the short reduction of the text, the terms "remembrance", "restraint", "watchfulness", and "recollection" were used and explained several times.

Throughout the book of Maslak al-Arifin, the issue of dhikr and its etiquette were discussed. One of the most important issues among the Khawajas was that the Pirs of this dynasty received their lessons of Dhikr (Sabagh) from them. The presence of Sabagh among them was as important as receiving the cloak from the Sheikh. At the beginning of the book, the author introduced his sheikh Sa'd al-Millahva al-Din and mentioned that he had received the Sabagh of dhikr from Khawaja Sulayman. The history of receiving the dhikr of Sulayman dated back to Abdul Khaliq Ghijdvani and Yusuf Hamedani and other Sheikhs of his dynasty after him.

In the narration of Mohammad Bukhari, it was mentioned that Yousef Hamedani had received the Sabagh of dhikr from Abolhassan Kharaghani and he had received it from Bayazid Bistami, who had received from Imam Ja'far Sadeq (may Allah be pleased with him).

One of the interesting and important parts of Maslak al-Arifin was the chapter entitled "In the Expression of the Cloak", which existed in both the short and long reductions. After mentioning the cloak documents, the most important discussion in this regard was related to the traits of the seeker and his correspondence with the color of the cloak he wore. In this section, the reason for wearing the cloak in blue, green, white, red, and black was asked and the sheikh explained them separately in each paragraph.

Conclusion

Maslak al-Arifin is one of the most important sources for recognizing the Khawajas and Naqshbandiyya, which reveals many of the customs and beliefs of this group of mystics. In this

book, you can find a lot of information about their beliefs in monotheism and worship. Also, you will be informed of the etiquette related to dhikr and the conditions of their cloak.

Keywords: “Naqshbandiyya”, “Maslak al-Arifin”, ‘Khwajagan”, “principles of Naqshbandiyya”, “Dhikr”, “cloak”

Sources

1. AmoliSeiiedHeidar (1973) *Almoghaddamat Min Kitab Nasalnosus*. Tehran: Institut Français de Recherche en Iran.
2. Bakharzi, yahya (2004) *Owrad al-ahbabvafosus al-adab*, edited by Iraj Afshar, 2th print, Tehran, Tehran university Publication.
3. DaneshPajoohmohammad Taghi (1971) *HizarMikhi Cloak*, In *Majmuah Sukhanraniha va Maqalehha darbareh falsafeh va Irfan Islami*, edited by mahdiMohaqqeq and Herman Landolt, pp: 147 – 178. Tehran, Mac Gill University, Canada Shubah Tehran.
4. Devin Deweese, (2011) *Succession protocols and the early Khwajagani schism in the Maslak-al Arifin*.*Journal of Islamic Studies*, vol 22. No.1. pp. 1- 35.
5. Deweese, Devin (1996) *The Mashaikh-Turk and the Khojagan: rethinking the links between the yasavi and Naqshbandi Sufi Traditions*, *Journal of Islamic Studies*, 7:2. pp. 180-207.
6. Elgar, Hamid (2019) *Naqshbandiya*, Translated by DavoudVafaii, Tehran: Mola.
7. FaniShrazi, Dehdar (1995) *RasailDehdar*, edited by Mohammad Hossein Akbari Savi, Tehran: MiraseMaktoub.
8. FarahiHeravi (2005) *Tafsir Hadaeq al Haqaeq*, Edited by Seiiedjafarsajjadi, Tehran: Tehran University Publication.
9. FarghaniSaiid al Din (2000) *mashariq al dorari*, edited by SeiiedjalalalDinAshtiani, Ghom: Islamic Propagation CenterPublication.
10. Ghariyazdi Nizam al Din Mahmoud (1303) *Divan Albaseh*, Istanbul, Aboalzia.
11. Hosseini Maryam (2021) *The process of the formation of the eleven principles of the Naqshbandiyya Silsila in the Remains texts from the beginning to Rashahataynal-hayat*.*Gowhar – i- Gooya*, Volume 15, Issue 1, August 2021, Pages 155-174.
12. Jami, Abd alrahman (1991) *Nafahat al-unsmin Hazarat al-Ghods*,edited by Mahmoud Abedi, Tehran, Ettelaat Publication.
13. KhwajuKermani (1999) *Divan Ghazaliat*, edited by Hamid Mazhari, Kirman, Cultural services Publication.
14. Mohammad Ibn Monavvar (1988) *Asrar al-Tohid fi maqamat al sheikh Abi Saiid*, edited by MohammadRezaShafiiKadkani, 2 volums, second Print, Tehran: Agah.
15. Ozdalga, Elizabeth (2010) *The Naqshbandis in Western and Central Asia*, translated by FahimeIbrahimi. Tehran: The Institue for the History of Islam.
16. Paul, Jurgen (1998) *Maslak al- arifin. Ein DokumentzurfrtihenGeschichte der Hwagagan-Naqsbandlya'*, *Erlesenes (Sonderheft der HallescheBeitrdgezurOrientwissenschaftanlasslich des 19. Kongresses der Union europëenned'aribisants et islamisants)* 25 (1998), 172- 185.
17. Razi, N. (1992). *Mirsad al-Ebad*. Edited by M. A. Riahi. 4th ed. Tehran: ElmivaFarhangi.
18. Saen alDin Ali Ibn Turke (2005) *SharhNazmAlдор*, edited by Akram Nemati Judi, Tehran: MiraseMaktoub.
19. Safi vaezkashefifakhralDin Ali Ibn Hosein, (1977) *Rashahat Ain Al hayat*, edited by: Ali Asghar Moeinian, 2 vol, Tehran: Nouriani Charity Institue, Publication.
20. Safi, ghasem(2008) "*Hazrat Laal Shahbaz Qalandar*, . *Gowhar – i- Gooya*, Volume 2, Issue 1 - Serial Number 1, June 2008, Pages 39-60
21. SajjadiAlimohammad (2005) *KhirqevaKhirqePoushi*, second Print, Tehran: ElmivaFarhangi Publication.
22. Semnani, Al al-Dolah (2011) *Mosannafat Fasi*, Najib MayelHiravi, third print. Tehran: ElmivaFarhangi Publication.
23. ShafieiKadkani, MohammadReza (2005) *Written on the Sea*, Tehran: Sokhan.
24. Shirazi, Masoud Ibn Abdullah, (1980) *NosusalKhosus fi tarjamat al Fosus*, edited by rajabaliMazlumi, Tehran: Islamic Studies Institue, MacGill University.

25. Togan, Ehsan Beig (2010) *The Khafi, jahri controversy in Central Asia revisited*, In the *Naqshbandis in Western and Central Asia*, edited by Elizabeth Ozdalga, translated by Fahime Ibrahim. Tehran: The Institute for the History of Islam.

26. Zeini Mohammad (2019) *Maqamat Bulqai*, edited by Maryam Hosseini and Maryam Rajabi Nia, Tehran: Mahmoud Afshar Publication.

Manuscripts

27. Bukhari, Abolghasem Mohammad ibn Masoud (1598) *Resale Bahaiie*, GanjBakhsh Library, Lahore. No 11061.

28. Bukhari, Abolghasem Mohammad ibn Masoud (1598) *Resale Bahaiie*, Rashid Afandi library, Gheisariyah. No 1110.

29. Bukhari, Mohamad ibn Ahmad (1471) Tashkent, Birouni Institute, No: 2517.

30. Bukhari, Mohamad ibn Ahmad (1576) Pakistan, Habib Ganj Aligare Library, No: 21 / 75.

31. Bukhari, Mohamad ibn Ahmad (1690) GanjBakhsh Library, No: 4484.

32. Bukhari, Mohamad ibn Ahmad (7th & 8th A.H) British Library, London: No: Or.6490.

33. Bukhari, Mohamad ibn Ahmad (9th & 10th A.H) Tehran, Majlis Library, No: 20653.

34. Bukhari, Mohamad ibn Asad (1810) Doshanbe, Tajikistan No: 76.

35. Bukhari, Mohamad ibn Asad (1810) Tehran, Majlis Library, No: 17589.

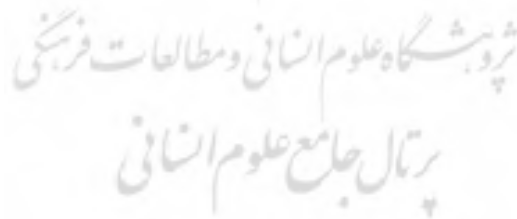
36. Bukhari, Mohamad ibn Asad (1845) Mashhad, Astane Ghods Razavi Library, No: 41639.

37. Bukhari, Mohamad ibn Asad (1912) Tehran, Majlis Library, No: 18133.

38. Fazlallah ibn Ruzbihan (1588) *Sharh Vasaya Abdolkhalig Ghijdwani*, Majlis Library, Tehran, No: 10231.

39. Fazlallah ibn Ruzbihan (1588) *Sharh Vasaya Abdolkhalig Ghijdwani*, Nour Osmaniya, Istanbul, No: 5123.

40. Qazvini, Mohammad ibn Hossein (1571) *Selsele Nama Khajegan Naqshband*, Laleh Soleimaniya Library, Istanbul, No: 1381.

فصل نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی

سال چهاردهم

شماره سوم (پیاپی ۵۵)، پاییز ۱۴۰۱، ص ۱ - ۱۸

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۱/۳۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۴/۴

[10.22108/RPLL.2022.133356.2046](https://doi.org/10.22108/RPLL.2022.133356.2046)

(مقاله پژوهشی)

مسلك‌العارفین کهن‌ترین متن بازمانده از طریقت خواجگان

مریم حسینی*

چکیده

مسلك‌العارفین یکی از متون دوره پیشانقشبندی مربوط به دوره خواجگان کتابی است. مؤلف آن، محمد بن احمد بن محمد بخاری و یا محمد بن احمد اسعد بخاری است. این کتاب از مهم‌ترین منابع شناخت طریقت خواجگان پیش از شکل‌گیری سلسله نقشبندیه و بهاء‌الدین محمد نقشبند (م. ۷۹۱ ق.) است و تاکنون منتشر نشده است. در این مقاله ضمن معرفی کتاب، وجوه اهمیت آن نشان داده می‌شود. از این کتاب دو تحریر باز مانده است. تحریر اول آن، تحریر کوتاه هفده‌بایی و تحریر بلند بیست‌وسه‌بایی تحریر دوم آن است. مهم‌ترین اطلاعاتی که در کتاب *مسلك‌العارفین* وجود دارد درباره سلسله‌های خواجگان و شاخه‌های آن است. در این اثر درباره اختلاف جانشینان غجدوانی بر سر ادای ذکر خفی و جلی اطلاعاتی وجود دارد که نشان می‌دهد چگونه سلسله خواجگان به دو گروه تقسیم شدند. همچنین برخی اصطلاحات نقشبندیه که جزو اصول هشتگانه جای دارند (مانند «خلوت در انجمن» و «سفر در وطن») در این کتاب آمده است. فصلی با عنوان خرقة نیز در این کتاب موجود است که اطلاعات منحصره فردی درباره انواع رنگ خرقة و تناسب آن با احوال صوفی به ما می‌دهد. روش این پژوهش توصیفی - تحلیلی است که با پژوهشی تاریخی همراه شده است.

واژه‌های کلیدی

نقشبندیه؛ خواجگان؛ *مسلك‌العارفین*؛ اصول نقشبندیه؛ ذکر خفی و جلی؛ خرقة

* استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، drhoseini@alzahra.ac.ir

۱- مقدمه

مشایخ پیرو خواجه عبدالخالق غجدوانی (م. ۵۷۵ ق.)، معروف به خواجهگان در شهر بخارا و نواحی اطراف آن می‌زیستند و فعالیت می‌کردند. خواجهگان قرن‌ها بعد، از شهرت و روایی بسیار برخوردار شدند؛ زیرا بهاء‌الدین نقشبند (۷۱۷-۷۹۱ ق.) سلسله خود را به طریقت خواجهگان و عبدالخالق غجدوانی (م. ۵۷۵ ق.) می‌رساند. نقشبندیه، از بانفوذترین سلسله‌های مشایخ صوفیه، نزد سلاطین تیموری از احترام بسیار برخوردار بودند و هم‌اکنون نیز از سلسله‌های فعال صوفیان به شمار می‌روند. ایشان خواجه عبدالخالق غجدوانی را یکی از خلفا و جانشینان چهارگانه خواجه ابویعقوب یوسف همدانی (۴۴۰-۵۳۵ ق.) و سرسلسله خود می‌دانند.

از مهم‌ترین آثار بازمانده از طریقت خواجهگان کتاب *مسلك العارفين*^۱ است که کهن‌ترین نسخه آن در حدود اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری کتابت شده است. نویسنده این کتاب شخصی به نام محمد بن احمد بن محمد بخاری یا محمد بن احمد بن اسعد بخاری بوده که سخنان پیر خود، شیخ سعدالملة و الدین (دومین جانشین خواجه سلیمان) را گرد آورده است. این کتاب دستینه خواجهگان در شاخه پیروان خواجه اولیا بوده و در بردارنده اعتقادات و آداب این دسته از عارفان است. تعداد فراوان نسخه‌های بازمانده از این کتاب در سراسر جهان و تحریرهای مختلف آن نشان‌دهنده میزان روایی و گسترش آن است. مطابق گزارش محمد بخاری (نویسنده کتاب) در تحریر بلند، محمد بخاری آخرین نفر از این سلسله بوده و شیخ سعد الملة وی را به جانشینی خود برگزیده است.

مسلك العارفين که مربوط به خواجهگان جانشین عبدالخالق غجدوانی است، پیش از شکل‌گیری سلسله نقشبندیه و مقتدایی بهاء‌الدین محمد نقشبند (م. ۷۹۸ ق.) نوشته شده است. این کتاب افزون‌بر اینکه در بردارنده موضوعات مختلف عرفانی و آداب تصوف است، اطلاعاتی درباره طریقت خواجهگان و سلسله ایشان و شاخه‌های طریقت عبدالخالقیان را نیز در بر دارد که به شناخت بهتر و بیشتر این شاخه از سلسله‌های صوفیه در ناحیه ماوراءالنهر یاری می‌رساند.

از این اثر، دو تحریر باز مانده است. برخی دست‌نوشته‌های این متن هفده باب و برخی بیست و سه باب دارند که نخستین نشانه تفاوت میان نسخه‌های کوتاه و بلند است. به نظر می‌رسد دست‌نویس‌های کوتاه کهن‌ترین شکل اثر را ارائه می‌دهند و نسخه‌های بلند متونی هستند که در دوره‌های بعد با بازنگری بر روی نسخه‌های کوتاه تحریر شده‌اند. دو دست‌نویس لندن Or6490 و تاشکند ۲۵۱۷ کهن‌ترین نسخه‌های شناخته‌شده این اثر هستند که اولی در حدود اواخر قرن هفتم و یا اوایل قرن هشتم کتابت شده است و دومی تاریخ ۸۷۵ ق. را در بر دارد. این دو نسخه تحریر کوتاه این اثر را نشان می‌دهند. دو دست‌نوشته مجلس ۲۰۶۵۳ و گنج‌بخش ۴۴۸۴ تحریر دیگری از متن کوتاه *مسلك العارفين* هستند که همگی هفده باب دارند. همچنین در مقابل این چهار نسخه از کتاب، تقریباً دیگر دست‌نویس‌های بازمانده (که تحریر بلند کتاب هستند)، همگی متأخرند و قدیم‌ترین آن، نسخه حبیب گنج علیگره است که تاریخ ۹۷۴ ق. را در بر دارد؛ فضل‌الله بن روزبهان در سال ۹۱۸ ق. از دست‌نویسی از این کتاب استفاده کرده است که بنابر گزارش وی ثابت می‌شود از نوع نسخه‌های بلند اثر بوده است؛ در نتیجه باید گفت تاریخ نگارش تحریر بلند نیز نباید از پایان قرن نهم دیرتر باشد. تفاوت مهم دیگری که میان نسخه‌های کوتاه و بلند *مسلك العارفين* وجود دارد این است که در بیشتر دست‌نوشته‌های تحریر بلند،

مقدمه‌ای موجود است که وصایای عبدالخالق غجدوانی را در بر دارد و این وصایا در نسخه‌های تحریر کوتاه وجود ندارد؛ معلوم است که بعدها به متن گسترش یافته مسلك العارفين افزوده شده است.

منابع معدودی از بزرگان این طريقت بازمأنده است که در صحت انتساب برخی از آنها تردید وجود دارد. نگارش رساله صاحبیه به عبدالخالق غجدوانی نسبت داده شده است که همراه با وصایا و مسلك العارفين از کهن‌ترین منابع درباره خواجگان هستند.

مسلك العارفين نوشته یکی از مریدان سعدالملة و الدین است. نام نویسنده کتاب در تحریرهای بلند این اثر محمد بن احمد بن اسعد بخاری و در تحریر کوتاه محمد بن احمد بن محمد بخاری ضبط شده است. سعدالملة و الدین که هیچ‌گاه در هیچ نسخه‌ای نام وی آشکار نمی‌شود، خلیفه دوم خواجه سلیمان بوده است؛ خواجه سلیمان مرید خواجه اولیا و خواجه اولیا نیز مرید خواجه عبدالخالق غجدوانی بوده است. مسلك العارفين به شاخه‌ای از دودمان عبدالخالقیان تعلق دارد که پس از خواجه عبدالخالق غجدوانی پیرو خواجه اولیا بودند و به ذکر خفی می‌پرداختند و با شاخه دیگر آن در چالش بودند؛ با همان شاخه‌ای که پیروان عارف ریوگری بودند و ذکر جلی می‌گفتند و به علانیه‌خوانان مشهور بودند. از چهره‌های سرشناس علانیه‌خوانان خواجه علی رامیتنی (م. ۷۱۵ ق.) و امیرحسین و ابکنی / و ابکنوی (قرن هشتم هجری) هستند که نامشان در مسلك العارفين نیز نقل می‌شود. شاخه‌ای از سلسله خواجگان - که ادامه‌دهندگان طریق خواجه عارف ریوگری و خواجه علی رامیتنی مشهور به خواجه عزیزان هستند - ادامه می‌یابد تا در قرن هشتم شیخ بهاءالدین نقشبند با ترجیح ذکر خفی بر جلی دوباره طریق عبدالخالق غجدوانی را احیا می‌کند و در جایگاه مؤسس سلسله نقشبندیه، روش خواجگان را ادامه می‌دهد.

اینطور به نظر می‌رسد که طريقت خواجه اولیا و جانشینان وی تا سعدالملة و الدین ادامه می‌یابد و پس از ایشان هیچ سندی مبنی بر ادامه این شاخه از عبدالخالقیان وجود ندارد. درحقیقت باید گفت اکنون کتاب مسلك العارفين قدیم‌ترین سند سلسله خواجگان است که اطلاعاتی درباره سلوک نظری و عملی این طريقت در ماوراءالنهر به دست می‌دهد. از وجوه اهمیت مسلك العارفين یکی ذکر طبقات و سلسله خواجگان است که از طریق تلقین ذکر و دریافت خرقه نسب خود را به ابوبکر و حضرت رسول اکرم (ص) می‌رسانند. با توجه به اینکه کتاب مسلك العارفين دربردارنده اطلاعاتی درباره آداب خواجگان است، تنها کتابی است که در آن می‌توان به شیوه‌های ذکرگویی و ادای نماز و دعاهای ایشان پی‌برد و درباره انواع خرقه و رنگ‌های مختلف آن نزد ایشان آگاه شد.

۱-۱ پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی به زبان فارسی درباره این اثر انجام نشده است؛^۲ اما دو تن از مستشرقان مقالاتی درباره این اثر تحریر کرده‌اند که پژوهش‌های ایشان بیشتر در زمینه معرفی نسخه‌ها و تحریرهای آن بوده است. در سال ۱۹۹۸، یورگن پل (Jurgen Paul) در مقاله‌ای به زبان آلمانی به معرفی مسلك العارفين می‌پردازد و دو تحریر آن را با هم مقایسه می‌کند (paul, 1998: 172-185). دوین دویس (Devin Dewese) که در جست‌وجوی زنجیره سلسله خواجگان بوده، چند مقاله در این زمینه تألیف کرده است که در اینجا به آنها اشاره می‌شود:

در سال ۱۹۹۶ دوین دویس در مقاله مشایخ ترک و خواجگان^۳ (۲۰۷-۱۸۰) دوازده نسخه از مسلك العارفين

را در کاتالوگ تاشکند معرفی می‌کند. وی در سال ۲۰۱۱ در مقاله‌ای با عنوان «تصویر خواجه‌گان نخستین در مسلک‌العارفین»^۴ به بررسی سلسله و شجره‌ خواجه‌گان در این کتاب می‌پردازد. وی در صفحات ۵ تا ۱۵ این مقاله، ضمن معرفی مسلک‌العارفین بحثی درباره‌ تحریرهای آن دارد (Deweese, 2011: 5-15).

۲- زمان تألیف کتاب و تحریرهای آن

از مسلک‌العارفین دو دسته دست‌نویس باقی مانده است که برخی از آنها تحریر کوتاه این اثر و برخی تحریر بلند هستند. نسخه‌های تحریر کوتاه هفده باب و نسخه‌های تحریر بلند بیست و سه باب دارند.^۵ با توجه به اینکه کهن‌ترین نسخه‌های مسلک‌العارفین تحریر کوتاه آن هستند و با توجه به ویژگی‌های سبک‌شناسانه آنها می‌توان حدس زد که تحریر کوتاه در حدود اواخر قرن هفتم هجری و اوایل قرن هشتم نوشته شده باشد و تحریر دوم آن را فرد دیگری به‌جز نویسنده اولیه انجام داده باشد و احتمالاً مربوط به قرن نهم هجری است.

نسخه لندن به شماره ۶۴۹۰ کهن‌ترین نسخه خطی کتاب بدون ترقیمه است؛ اما به گواهی نسخه‌شناسان، کتابت آن می‌تواند اواخر قرن هفتم صورت گرفته باشد. نسخه تاشکند به شماره ۲۵۱۷ به تاریخ ۸۷۵ ق. نیز نسخه دیگر از تحریر کوتاه این اثر است. دو نسخه دیگر از تحریر کوتاه یکی نسخه مجلس به شماره ۲۰۶۵۳ است که احتمالاً در قرن نهم هجری نوشته شده و دیگری نسخه کتابخانه گنج‌بخش به شماره ۴۴۸۴ است که تاریخ ۱۱۰۱ ق. آن در انجامه نسخه ضبط شده است.

قدیم‌ترین نسخه باقیمانده از تحریر بلند، نسخه کتابخانه حبیب گنج علیگره به شماره ۷۵/۲۱ و تاریخ ۹۷۴ ق. است؛ اما بدون شک تحریر دوم پیش از آغاز قرن دهم نوشته شده است؛ زیرا نسخه‌ای از آن در اختیار فضل‌الله بن روزبهان خنجی (م. ۹۲۷ ق.) بوده و در سال ۹۱۸ ق. در تألیف شرح وصایای عبدالخالق غجدوانی از آن استفاده کرده است.

از دلایل دیگری که می‌توان برای تخمین سال نگارش کتاب استفاده کرد، حدسی است که درباره سال وفات سعدالملة و الدین و سلیمان کرمینی و خواجه اولیا می‌توان داشت. خواجه اولیا مطابق گزارش مسلک‌العارفین، خلیفه چهارم غجدوانی است؛ محمود فغنوی که شاگرد ریوگری بوده در زمان وی می‌زیسته است و خواجه اولیا در اعتراض به ذکر جهرگویی وی بر او اعتراض می‌کند. همچنین براساس حکایتی در مقامات حسن بلغاری می‌دانیم که فرزند خواجه اولیا خواجه غریب نام داشته است که در حدود سال‌های ۶۷۰ هجری می‌بایست در حدود نودسالگی بوده باشد؛ زیرا هنگامی که حسن بلغاری (م. ۶۰۵-۶۹۸ ق.) برای دیدار مشایخ بخارا به این شهر سفر می‌کند با وی دیداری دارد. با احتساب مسافرت‌های بعدی بلغاری و اقامت بیست‌وهفت‌ساله وی در کرمان، سال‌های اقامت بلغاری در بخارا می‌باید حدود سی سال پیش از وفات وی باشد که تقریباً مصادف با سال‌های ۶۵۰ هجری بوده است^۶ (زینی، ۱۳۹۸: ۱۲۳-۱۲۴).

همچنین مطابق گزارش فخرالدین علی صفی در رشحات عین الحیات خواجه غریب معاصر سیف‌الدین باخرزی متوفی ۶۵۹ ق. بوده است. اگر وفات خواجه غریب را هم حدود دهه شصت سال ششصد قمری بدانیم، تاریخ تولد وی باید حدود ۵۸۰ ق. بوده باشد. و وفات خواجه اولیا را می‌توان حدود ۶۳۰ ق. دانست.

بنابراین با توجه به اینکه خواجه اولیا به‌سال از عارف ریوگری کوچک‌تر بوده است، تاریخ وفات وی

نمی‌تواند دیرتر از سال ۶۳۰ ق. باشد. همچنین با دقت در گزارش مسلك‌العارفین می‌توان پی‌برد که خواجه علی رامیتنی و امیرحسین وابکنوی در هنگام نگارش کتاب زنده بوده‌اند؛ زیرا نویسنده کتاب درباره هر کدام از عارفان که وفات یافته‌اند این مطلب را با ذکر رحمة‌الله قید کرده یا یادآور شده که از دنیا رفته است و فقط درباره این دو نفر سکوت می‌کند و با عبارت این جماعت علانیه‌خوانان از وی یاد می‌کند (رک. نسخه تاجیکستان، ۷۶: ۳۰ و نسخه لندن، ۶۴۹۰: ۹).

امیرحسین وابکنی معروف به امیرخورد، خلیفه اول خواجه محمود انجیر فغنوی و رامیتنی خلیفه دوم وی بوده است (صفی، ۱۳۵۶: ۶۱-۶۲). با توجه به معاصر بودن خواجه اولیا با محمود انجیر فغنوی و اینکه وی نیز احتمالاً باید در دهه سی یا چهل قرن هفتم از دنیا رفته باشد، سال درگذشت خواجه سلیمان کریمینی باید حدود دهه پنجاه، و مرید وی سعد‌المله و الدین حدود دهه هفتاد قرن هفتم باشد؛ نیز احتمال دارد نویسنده کتاب محمد بخاری که کتاب مسلك‌العارفین را نوشته است، در حدود دهه هشتاد یا نود وفات یافته باشد؛ بنابراین تاریخ تألیف کتاب می‌تواند همان دهه هشتاد قرن هفتم هجری باشد که رامیتنی (م. ۷۱۵ ق.) به سبب داشتن عمر طولانی (نزدیک به صد و سی سال) (همان، ج ۱: ۷۱-۷۲) هنوز زنده بوده است. بنابراین اطلاعات و پژوهش‌های نسخه‌شناسی و دیگر قراین سبک‌شناسی، تحریر نخست باید در اواخر قرن هفتم و یا اوایل قرن هشتم و تحریر دوم در قرن نهم نگارش یافته باشد.

۳- نویسنده کتاب مسلك‌العارفین

در نسخه‌های کوتاه و بلند به‌جامانده از مسلك‌العارفین نام نویسنده آن به صورت‌های مختلف ضبط شده است. در دو نسخه از تحریر کوتاه، یعنی نسخه گنج‌بخش و مجلس و نسخه موجود در موزه لاهور، نام نویسنده محمد بن احمد بن محمد بخاری قید شده است. متأسفانه دو نسخه لندن و تاشکند در این بخش افتادگی دارند؛ اما این جمله معرفی نویسنده در دو نسخه گنج‌بخش و مجلس (تحریر کوتاه) چنین است:

«ضعیف‌ترین بندگان بارگاه احدیت، و نحیف‌ترین شکستگان حضرت صمدیت، محمد بن احمد بن محمد - نزله الله بمقاصد السالکین و فضله بمقامات العارفین، آمین یا رب العالمین» (نسخه گنج‌بخش، ۴: ۴۸۴؛ و مجلس، ۲۰۶۵۳: ۱).

تقریباً همه نسخه‌های بلند به‌صورتی نام اسعد را در معرفی نویسنده دارند. در نسخه‌های علیگره (۲۱/ ۷۵)، استانبول ۱۸۵ و آستان قدس رضوی ۴۱۶۳۹ و مجلس ۱۸۱۳۳ و نسخه تاشکند ۲۱۷۹ و تاشکند ۱۷۲۶ و تاجیکستان ۷۶، نام نویسنده محمد بن احمد بن اسعد بخاری ضبط شده است. در نسخه برلین مطابق گزارش یورگن پل - که پژوهش‌هایی بر روی این کتاب انجام داده - این نام محمد بن اسعد بخاری ذکر شده است (Paul, 1998: 174). در همه نسخه‌ها جمله دعایی موجود در نسخه‌های کوتاه وجود دارد.

این تفاوت نام میان تحریرهای کوتاه و بلند می‌تواند به این مطلب اشاره داشته باشد که نویسنده تحریر اول محمد بن احمد بن محمد بخاری نام داشته است؛ اما نویسنده تحریر دوم که تغییراتی در متن ایجاد کرده و باب‌هایی به آن افزوده، محمد بن احمد بن اسعد بخاری نام داشته است. در بخشی از مسلك‌العارفین تحریر بلند نویسنده کتاب شیخ محمد بخاری، خود را آخرین فرد از خواجگان می‌نامد که تحت تربیت سعد‌المله و

الدین بوده و خرقة از وی دریافت کرده است (تاجیکستان، ۷۶: ۳۳۵-۳۳۶).

همچنین در ابتدای کتاب در تحریر بلند محمد بخاری راهیابی به طریقت را پیروی از طریق پدرش می‌داند که وی نیز یکی از افراد دودمان خواجه‌گان بوده است؛ اما برای ما روشن نمی‌کند که نام پدرش چیست و یا کدام یک از افراد این سلسله بوده است (تاجیکستان، ۷۶: ۳).

۴- سعدالملة و الدین کیست؟

در همه نسخه‌های مسلک‌العارفین نام سعدالملة والدین بر پیشانی کتاب قرار دارد. در ابتدای نسخه‌های بلند سعدالملة چنین معرفی می‌شود: کتاب مسلک‌العارفین من فواید انفاص قدوة السالکین شیخ الشیوخ سعدالملة و الدین (تاجیکستان، ۷۶: ۱۲ و مجلس، ۱۸۱۳۳: ۷ و نسخه استانبول، ۱۸۵: ۶ و نسخه تاشکند، ۱۷۲۶: ۱۰ و نسخه آستان قدس، ۴۱۶۳۹: ۷ و مجلس، ۱۸۱۳۳: ۹).

دست‌نوشته لندن کهن‌ترین نسخه خطی از این اثر است که گاهی افتادگی دارد و عبارت بالا نیز در زمره آن بخش‌های مفقوده در نسخه لندن است؛ اما در همین نسخه در صفحه شش، سعدالملة چنین معرفی می‌شود: «اما خلیفه دوم از خواجه سلیمان - رحمة الله - آن خلف صدق این اسلاف، و آن خلیفه بحق این اصناف، آن سالک طریق خدا، و آن مالک رفیق وفا، السابق علی السائرین الی الله، والفائق علی المهاجرین فی الله، شیخ سعدالملة و الدین بود - قدس الله سره - تاب الله ثراه و جعل الجنة مثواه» (نسخه لندن، ۶۴۹۰: ۶).

در نسخه مسلک‌العارفین مجلس تحریر کوتاه نخستین بار نام سعدالملة چنین ذکر می‌شود: «آن ولی قبه ولایت و آن صفی کعبه هدایت شیخ سعد الملة والدین...» (مجلس، ۲۰۶۵۳: ۱).

در حاشیه صفحه دوم نسخه تاجیکستان برخلاف نسخه مجلس چنین نوشته شده است: «و در این کتاب هر جا لفظ شیخ ما واقع شود، مراد شیخ ابوسعید بخاری است قدس الله روحه» (تاجیکستان، ۳۵۰۷: ۲).

در همین نسخه در بالای همین صفحه آمده است: مسلک‌العارفین از تألیفات مرید و معتقد شیخ ابوسعید بخاری - رحمة الله علیه - از کبار خلفای خواجه سلیمان نورالله مرقد.

در رشحات عین الحیات جانشینان و مریدان خواجه سلیمان چنین یاد می‌شوند: خواجه محمدشاه بخاری خلیفه اول و شیخ سعدالدین غجدوانی خلیفه دوم خواجه سلیمان است و ابوسعید بخاری نیز از کبار اصحاب خواجه سلیمان بوده و از خلفای وی و پیر و مقتدای شیخ محمد بخاری است که صاحب کتاب مسلک‌العارفین است (صفی، ۱۳۵۶: ۵۷).

ابوالقاسم محمد بن مسعود در رساله بهاییه که پیش از تدوین کتاب رشحات عین الحیات نوشته شده است، جانشینان خواجه سلیمان را خواجه پارسا^۷ و سعدالدین غجدوانی می‌داند (رک. ابوالقاسم محمد بن مسعود بخاری، ۱۱۱۰: ۲۵).

مطابق گزارش نویسنده مسلک‌العارفین، محمد بخاری و فخرالدین علی صفی در رشحات عین الحیات و ابوالقاسم محمد بن مسعود در رساله بهاییه، برای خواجه سلیمان دو مرید بوده است که از وی به اجازت خلافت دریافت می‌کنند. نخستین آنها خواجه پارسا و دیگری سعدالدین غجدوانی است. قزوینی نیز در سلسله‌نامه خواجه‌گان نقشبند همین طبقه‌بندی را می‌آورد و پیرو گفته نویسنده مسلک‌العارفین، سعدالملة باید همین

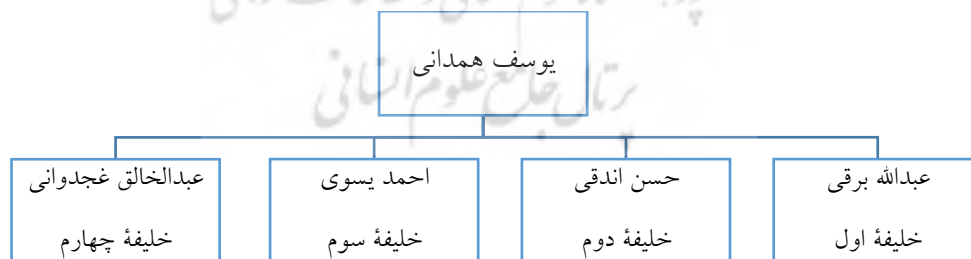
سعدالدین غجدوانی باشد؛ اما فخرالدین علی صفی پس از ذکر جانشینان خواجه سلیمان، نام ابوسعید بخاری را می‌آورد که شیخ محمد بخاری، مرید وی کتاب *مسلك العارفين* را بنابر سخنان وی نوشته است. پس از این گزارش با توجه به اعتبار کتاب *رشحات عین الحیات* در میان نقشبندیه، ابوسعید بخاری را سعدالملة و الدین دانسته‌اند. محمد بن حسین بن عبدالله قزوینی نیز در جدول سلسله‌نامه خواجگان نقشبند، نام وی و شیخ محمد بخاری را در ذیل مریدان خواجه سلیمان می‌آورد (قزوینی، ۹۷۸: ۶ الف). به نظر می‌رسد که در این باره نمی‌توان به سخن فخرالدین علی صفی اعتماد کرد؛ زیرا دلیل وی برای چنین انتسابی این است که می‌گوید در کتاب *مسلك العارفين* مذکور است که چون خواجه سلیمان را وفات نزدیک رسیده است، از میان اصحاب خود شیخ ابوسعید را به خلافت و نیابت اختیار کرده‌اند و شیخ ابوسعید بعد از ایشان سال‌ها پیشوا و مقتدای طالبان و صادقان بودند. در هیچ‌یک از نسخه‌های کتاب که تاکنون پیدا شده، نام ابوسعید درج نشده است و همه‌جا تصریح می‌شود که سعدالملة و الدین جانشین دوم خواجه سلیمان کریمینی بوده است و چون در نسخه لندن نام وی سعدالدین غجدوانی است، سعدالملة احتمالاً همان سعدالدین غجدوانی است که لقب سعدالملة هم با نام وی (که سعدالدین است) مناسبت دارد و خلیفه دوم خواجه سلیمان نیز بوده است.

۵- مسلك العارفين روش خواجگان پيرو خواجه اوليا

در کتاب *مسلك العارفين* مطابق دیگر کتاب‌های مربوط به خواجگان سلسله تلقین سبق ذکر از حضرت رسول اکرم تا یوسف همدانی چنین است:

پیامبر (ص) ← ابوبکر صدیق ← سلمان فارسی ← امام جعفر صادق (ع) ← بایزید بسطامی ← ابوالحسن خرقانی ← یوسف همدانی

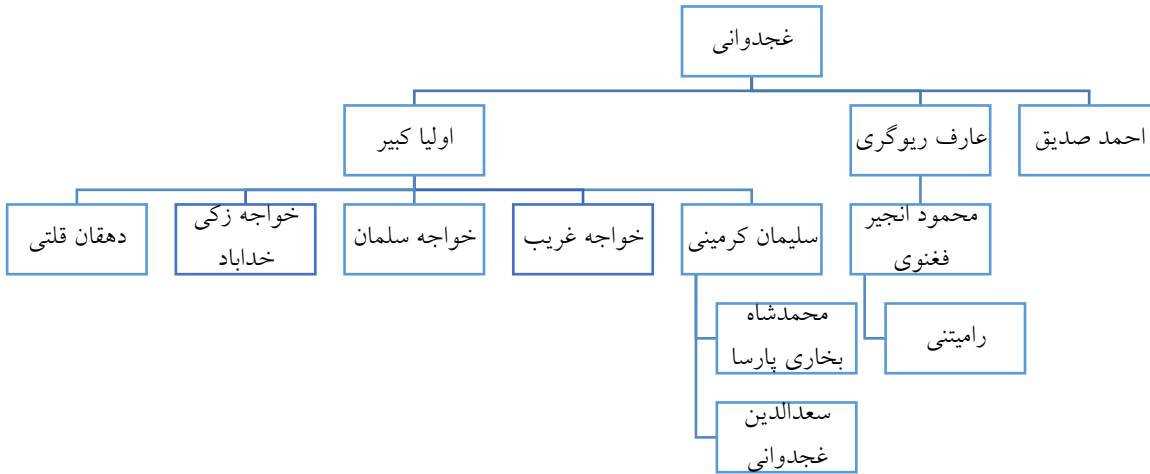
همچنین همه منابع، جانشینان یوسف همدانی را چهارتن برشمرده‌اند که در تحریر کوتاه *مسلك العارفين* (نسخه لندن) به نام آنها مطابق جدول زیر تصریح شده است:

نمودار شماره ۱: جانشینان یوسف همدانی

مطابق گزارش *مسلك العارفين*، پس از عبدالخالق غجدوانی سه تن به جانشینی وی می‌رسند: خواجه احمد صدیق، خواجه اولیاء کبیر و خواجه عارف ریوگری؛ اما فخرالدین علی صفی در *رشحات عین الحیات* چهار تن را به ترتیب خلفای غجدوانی نام می‌برد: خواجه احمد صدیق، خواجه اولیاء کبیر، خواجه سلمان (سلیمان) کریمینی و عارف ریوگری (صفی، ۱۳۵۶: ج ۱: ۵۰-۵۸). نویسنده *رشحات* در این امر تردید دارد که سلیمان کریمینی

خلیفه غجدوانی است و یا خدمت خواجه اولیا کرده است (همان: ۵۶)؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که همین سه تن جانشینان غجدوانی بوده‌اند و خواجه سلیمان کریمینی جانشین خواجه اولیاء کبیر بوده است.

نمودار شماره ۲: نمودار سلسله خواجهگان مطابق مسلک‌العارفین تحریر کوتاه

در ترتیب چینش خواجهگان در زنجیره ثبت شده در تحریر کوتاه و بلند تفاوت وجود دارد:

- ۱- در تحریر کوتاه، پنج تن جانشینان اولیای کبیر معرفی می‌شوند و در تحریر بلند چهارتن؛
- ۲- در تحریر بلند نام یکی از جانشینان خواجه اولیا سلمان است که در تحریر بلند نام وی سوکمان قید شده است.

در کتاب *رشحات عین الحیات* نام خلیفه‌های سلیمان کریمینی خواجه محمدشاه بخاری و شیخ سعدالدین غجدوانی ذکر شده و پس از آن نام ابوسعید بخاری در جایگاه یکی از کبار صحابه وی آمده است (صفی، ۱۳۵۶: ۵۷-۵۸)؛ ولی در رساله بهاییه فقط از دو تن یاد می‌شود، خواجه پارسا و سعدالدین غجدوانی (ابوالقاسم محمد بن مسعود بخاری، ۱۱۱۰: ۲۵ الف).

همانطور که در کتاب *مسلک‌العارفین* هم آمده است، دو طبقه از خواجهگان پس از غجدوانی شکل می‌گیرد. یکی سلسله‌ای که به بهاءالدین نقشبند می‌رسد که مهم‌ترین سلسله خواجهگان و مصدر شکل‌گیری نقشبندیه است و دیگر سلسله‌ای که از جانشینان خواجه اولیا هستند و در طریق ذکرگویی ذکر خفی را برگزیده بودند و مخالف طریق خواجه محمود انجیر فغنوی و رامیتنی و دیگران بودند؛ آنان به ذکر جهر اعتقاد داشتند (see: Devin Dewese, 2011). با توجه به اطلاعات موجود، ظاهراً جانشینان خواجه اولیا پس از سعدالملة و الدین و مریدش شیخ محمد بخاری (نویسنده کتاب *مسلک*) دیگر ادامه نمی‌یابند؛ زیرا با قدرت گرفتن سلسله نقشبندیه که نسب خود را از طریق عارف ریوگری به عبدالخالق غجدوانی می‌رساندند، دیگر نام و یاد جانشینان خواجه اولیا به فراموشی سپرده می‌شود. کتاب *مسلک‌العارفین* از آخرین فرد این سلسله، یعنی محمد بخاری است که می‌توان آن را در ذکر سلسله خواجهگان دانست و همچنین دستینه ایشان نامید. در این طبقه‌بندی باید توجه داشت

که خواجه پارسا، خلیفه خواجه سلیمان کریمینی، کسی به جز خواجه محمد پارسا، مرید بهاءالدین نقشبند و صاحب کتاب‌های قدسیه و فصل الخطاب است.^۸

۶- اصطلاحات یازده گانه نقشبندی در مسلك العارفين

از قرن نهم به بعد پس از نگارش کتاب رشحات عین الحیات - که در سال ۹۰۹ هجری نوشته شد - در همه متون تعلیمی نقشبندیه، اصولی یازده تایی با عنوان اصول طریقت نقشبندیه رواج یافت و برای قرن‌ها این اصول در دستینه‌های مشایخ این طریقت ثبت و ضبط شد و بارها علمای نقشبندی به تعریف و تفسیر این عبارت‌ها پرداختند. هشت اصل نخست این طریقت که به کلمات قدسیه مشهورند، «هوش در دم»، «نظر در قدم»، «سفر در وطن» و «خلوت در انجمن»، «یادکرد»، «بازگشت»، «نگاهداشت» و «یادداشت» به عبدالخالق غجدوانی سرسلسله خواجگان و سه اصل دیگر، یعنی «وقوف عددی» و «وقوف زمانی» و «وقوف قلبی» به بهاءالدین نقشبند سرسلسله این طریقت نسبت داده شده است. جالب اینکه این هشت اصل در آثار خواجه یوسف همدانی و عبدالخالق غجدوانی و دیگر خلفای ایشان تا قرن هشتم دیده نمی‌شود.^۹ منبعی که بیشترین تعداد این اصطلاحات را در بر دارد، همین کتاب مسلك العارفين است که تألیف آن اواخر قرن هفتم پیش‌بینی می‌شود؛ زمانی که هنوز بهاءالدین نقشبند زاده نشده بود و سلسله‌ای با عنوان نقشبندیه وجود نداشت.

در هیچ‌کدام از تحریرهای مسلك العارفين دو اصل نخستین نقشبندیه، یعنی «هوش در دم» و «نظر بر قدم» نیامده است؛ ولی به دو اصل «خلوت در انجمن» و «سفر در وطن» توجه شده است. دو اصطلاح «سفر در وطن» و «خلوت در انجمن» نیز در باب نهم کتاب تحریر کوتاه ذکر می‌شود که درباره اخلاص است. در نسخه‌های بلند، همین مطلب در باب هجدهم در باب اخلاص و ریا و عجب و سمعه درج شده است.

همچنین در بابی با عنوان ذکر در تحریر کوتاه کتاب مسلك العارفين، چندین بار اصطلاحات «نگاهداشت» و «یادداشت» «یادکرد» و «بازگشت» به کار می‌رود و توضیح داده می‌شود. در بخشی چنین آمده است: «... شیخ به نظر عنایت ناظر حال مرید باشد و به همت عالی مددکار او بود تا به تدریج از مرتبه «یادکرد» به مقام «یادداشت» برسد...». همچنین اصطلاحات «یادکرد» و «یادداشت» و «نگاهداشت» در بخشی از این کتاب تعریف شده‌اند (نسخه لندن، ۶۴۹۰: ۴۵-۴۷).

۷- ذکر در مسلك العارفين محمد بخاری

کتاب مسلك العارفين یکی از منابع فخرالدین علی صفی در تألیف رشحات عین الحیات بوده است. فضل‌الله بن روزبهان نیز در مقدمه شرح وصایای غجدوانی که درباره سلسله خواجگان نوشته، از این کتاب استفاده کرده است. محمد بخاری در فصل سوم کتاب مسلك العارفين با عنوان «احتیاج مرید به پیر»، تلقین ذکر را توسط پیر توصیه می‌کند و با استناد به همین ویژگی، ذکر را به دو نوع ذکر تقلیدی و تحقیقی تقسیم می‌کند. البته نجم‌الدین رازی این تقسیم‌بندی را پیش از وی انجام داده بود (نجم رازی، ۱۳۷۱: ۲۷۵).

در کتاب مسلك العارفين پیوسته به مسئله ذکر و ذکرگویی و چگونگی آداب آن پرداخته شده است. یکی از مسائل مهم میان خواجگان این بوده است که مشایخ این سلسله «سبق ذکر» خود را از چه کسی دریافت کرده‌اند.

اهمیت این امر میان ایشان به همان میزان اهمیت دریافت خرقة از پیر بوده است. در ابتدای کتاب *مسلك العارفين*، نویسنده برای معرفی شیخ خود سعدالملة و الدین یادآوری می‌کند که وی سبق ذکر از خواجه سلیمان دریافته است و سابقه دریافت سبق ذکر سلیمان را به عبدالخالق غجدوانی و پس از وی به یوسف همدانی و دیگر اسلافی می‌رساند که برای سلسله خود برشمرده‌اند. در روایت محمد بخاری اینگونه ذکر می‌شود که یوسف همدانی سبق ذکر را از ابوالحسن خرقانی و وی از بایزید بسطامی و او از امام جعفر صادق - رضی الله - دریافت کرده بود (نسخه لندن، ۶۴۹۰: ۳).

باب چهارم کتاب *مسلك العارفين* در تلقین ذکر است. در این باب به ذکر بسیار گفتن توصیه می‌شود و اینکه بدون انقطاع و ممتد باشد و اینکه سالک باید ذکر را مخفی گوید و ذکر ارزشمند را ذکر دل می‌داند. نویسنده یادآوری می‌کند که مطابق حدیث حضرت رسول اکرم (ص) که می‌فرمایند «افضل الذكر لا اله الا الله»،^۱ عبارت لا اله الا الله مهم‌ترین کلام در میان اذکار صوفیه است و خواجهگان این کلمه را به دل تلقین کرده و ذکر به زبان دل گفته‌اند. بخاری جای‌جای به سخن پیامبر اسلام (ص) استناد و اشاره می‌کند: «إن لكل شیء صقاله و إن صقاله القلوب ذکر الله» (دست‌نویس بریتانیا: ۸۴ و نسخه مجلس، ۱۷۵۸۹: ۳۷).

یکی از عبارتهایی که مکرر در متون نوشته‌شده درباره ذکر در میان این طایفه موجود است، عبارت «تلقین ذکر» است. در *مسلك العارفين* فصلی در باب پنجم با عنوان «در بیان تلقین ذکر و آداب آن» وجود دارد. در این فصل نویسنده مسلك از قول پیر خود آداب و چگونگی تلقین ذکر را یاد می‌کند و مراحل را برمی‌شمرد که مرید باید بگذراند. پیش از این، در کتاب *مرصادالعباد* هم نجم‌الدین رازی مراحل تلقین ذکر را آورده بود (نجم‌رازی، ۱۳۷۱: ۲۷۶-۲۷۷).

پس از عبدالخالق غجدوانی - که مطابق نظر خواجهگان و پیران نقشبندی سبق ذکر از حضرت خضر دریافت کرده و ذکر خفی را برگزیده بود - مریدان وی از نظر نوع ذکر که در خانقاه‌ها و مساجد مرسوم ایشان بود و به شاگردان‌شان تعلیم می‌دادند، به دو دسته تقسیم شدند. یک دسته از مریدان خواجه عبدالخالق غجدوانی، پیروان خواجه اولیا بودند؛ همان که غجدوانی وصایای خود را به او گفته بود و خواجه سلیمان نیز از جمله مریدان او بود (خواجه سلیمان خلیفه و جانشین خواجه اولیا بود) و مریدان خواجه سلیمان عبارت بودند از: خواجه محمد شاه بخاری و خواجه سعدالدین غجدوانی و شیخ ابوسعید بخاری. دسته دیگر از مریدان غجدوانی، پیرو عارف ریوگری، خلیفه چهارم غجدوانی بودند؛ یعنی خواجه محمود فغنوی و پس از وی خواجه علی رامیتنی و خواجه بابا سماسی و خواجه امیر کلال تا خواجه بهاءالدین نقشبند. نویسنده *مسلك العارفين* در باب ذکر جهرگفتن محمود فغنوی و مخالفت خواجه اولیا با وی داستانی را نقل می‌کند و در باب این افتراق چنین می‌نویسد: انجیر فغنوی بعد خواجه عارف ریوگری ذکر بلند آغاز کرد که پیش از وی این طریق نبوده است و خواجه اولیا که از ذکر بلندگفتن وی باخبر می‌شود با یاران به نزدیک خواجه محمود آمدند و گفتند که: «در روش خواجه بزرگ عبدالخالق غجدوانی، این طریق نیست؛ تو از کجا می‌گویی؟ خواجه محمود گفته است که مرا خواجه عارف ریوگری در نفس آخر اجازت کرده است و خواجه اولیا در پاسخ وی گفته که برادر من خواجه عارف، مرد محقق بود و نزدیک محققان، زبان، زبان دل است. با وجود این هشدار البته خواجه محمود از طریق خود بازنگشت و بر همان طریق سلوک کرد و پس از وی خواجه علی رامیتنی و امیر حسین و ابکنی بر طریق خواجه

محمود رفته‌اند (نسخه مجلس، ۱۷۵۸۹: ۱۳).

اختلاف اساسی میان خواجه اولیا و مریدان خواجه عارف ریوگری وجود داشته است که خواجه اولیا را برمی‌انگیزد تا نزد محمود انجیر فغنوی رود و او را از ذکر بلند گفتن بازدارد. تقابل میان قائلان به ذکر خفی و ذکر جهری کم‌کم در دوره‌های بعد به نوعی اختلاف اساسی، چالش و گاه جدال میان پیروان نقشبندیه انجامیده است. نشانه‌های اختلاف میان دو گروه جهری‌گو و خفیه‌گو در آثار عارفان نقشبندیه دیده می‌شود. در *رشحات عین الحیات* از ذکر جهرگویی عارفی به نام درویش ادرسکنی نقل می‌شود که عارف دیگ گرانی او را از آن کار بازمی‌دارد؛ اما چون وی به جهرگویی ادامه می‌دهد، دو گاو وی از پی هم تلف می‌شوند تا وی سرانجام به ذکر خفی ایمان می‌آورد^{۱۱} (صفی، ۱۳۵۶: ۸۸).

۸- خرقه و انواع آن در مسلك‌العارفين

یکی از بخش‌های جالب و مهم کتاب *مسلك‌العارفين* فصلی با عنوان «در بیان خرقه» است که هم در تحریرهای کوتاه و هم تحریر بلند آن وجود دارد. در باب شانزدهم تحریر کوتاه درباره اصل خرقه از شیخ سعدالملة و الدین پرسیده می‌شود. شیخ پاسخ می‌دهد که اصل خرقه از فعل ابوبکر صدیق بوده است که یک بار هزار دینار و دیگر بار چهل هزار دینار در راه خدا نثار کرد و گلیمی در بر کشید و نزد رسول‌الله آمد و حضرت رسول از وی پرسیدند که یا ابابکر! برای فرزندان چه باقی گذاشتی و ابوبکر پاسخ می‌دهد که خدای و رسول او را. در ادامه این روایت نقل می‌شود که آن گلیم پس از ابوبکر به حضرت امیرالمؤمنین علی^(ع) سپرده می‌شود و از ایشان قرنی پس از قرن بعد، تا این زمان باقی مانده است.

در تحریر بلند در باب بیست‌ویکم، بیشتر مطالب باب شانزدهم می‌آید و برخی افزوده‌هایی درباب انتقال خرقه در آن وجود دارد. در این تحریر روایت شاخ‌وبرگ بیشتری دارد. بخش اول روایت عینا همانند تحریر کوتاه است؛ اما از آنجا که ابوبکر نزد پیامبر می‌آید و گلیمی درمی‌پوشد، اینگونه گسترش می‌یابد:

«درحال، جبرئیل به در رسید. خرقه‌ای پوشیده و خرقه‌ای دیگر آورد و در پیش رسول نهاد. فرمود که یا برادر! این چه جامه است؟ جبرئیل گفت: یا محمد! خداوند تو را سلام گفت و با سلام درود فرمود: یا محمد! بدان که در ازل خداوند تعالی خانه‌ای پیدا کرده بود بر دست راست عرش و در آن خانه را مهر کرده بودند که هیچ فرشته نمی‌دانست که در آن خانه چیست؛ چون ابابکر صدیق از سر مال آزاد آمد و در راه رضای خداوند تعالی درباخت و گلیمی اختیار کرد، خداوند تعالی فرمود که همه بر موافقت ابابکر خرقه‌ها پوشیدند و مرا خداوند فرمود که یک خرقه را به نزدیک رسول‌الله بر تا او نیز پوشد. رسول‌الله آن خرقه را پوشیدند و مدتی با آن جامه ملازمت فرمودند. چون وقت خرامیدن به آن عالم رسید، به حکم این فرمان که «أَنْ تُوَدَّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا» امانت خرقه را به امیرالمؤمنین علی^(ع) تسلیم کردند. از برای آنکه امیرالمؤمنین علی رضی الله عنه فقیر بودند، لباس فقر که خرقه است، به امیرالمؤمنین علی رسید و به تشریف خرقه مشرف شد» (نسخه تاجیکستان، ۳۲۷-۳۲۸ و نسخه آستان قدس، ۴۱۶۳۹: ۱۵۵-۱۵۸).

روایت با ذکر چگونگی انتقال خرقه اینگونه ادامه می‌یابد که خرقه از حضرت علی^(ع) به امام جعفر صادق^(ع) و از ایشان به بایزید بسطامی و از وی به ابوالحسن خرقانی و یوسف همدانی و سپس عبدالخالق غجدوانی

رسید. پس از عبدالخالق غجدوانی، احمد صدیق و عارف ریوگری و خواجه اولیا به ترتیب خرقه را می‌پوشند و پس از ایشان خرقه به چهار یار می‌رسد که مریدان خواجه اولیا بودند: خواجه دهقان قلتی و خواجه سوکمان و خواجه غریب و خواجه سلیمان. خواجه سلیمان خرقه را به دو جانشین خود می‌سپارد: خواجه پارسا و دیگر سعدالملة و الدین که سعدالملة هم هنگام رحلت از جهان خرقه را به نویسنده این کتاب شیخ محمد بن اسعد بخاری می‌سپارد (نسخه تاجیکستان، ۷۶: ۳۲۸-۳۳۷).

شفیعی کدکنی به نقل از کتاب *روضه الریاحین* بوزجانی (۱۳۴۵: ۲۹) نقل می‌کند که خرقانی در کتاب *مناهج‌العباد* آورده که انتساب مریدان به مشایخ به سه طریقه بوده است: یکی به خرقه، دوم به تلقین ذکر و سیم به صحبت و خدمت و تأدب بر آن (رک. شفیی کدکنی، ۱۳۶۶، ج ۲: ۴۶۵-۴۶۶). نویسنده کتاب *مسلك‌العارفین* نیز در مقدمه کتاب، سلسله خواجهگان را براساس تلقین ذکر یاد می‌کند و بار دیگر در باب بیان خرقه، سلسله را براساس دریافت خرقه می‌آورد. گویی در این بخش نویسنده می‌خواهد به نوعی خواننده اثر متوجه حضور وی بشود؛ زیرا خود را آخرین خلیفه‌ای می‌خواند که خرقه را دریافت کرده است. بخاری می‌نویسد پس از اینکه شیخ وی سعدالملة و الدین دعوت حق را اجابت گفتند و «روی به عالم آخرت آوردند و سر در خلوتخانه عشق کشیدند و به وصال حقیقی مخصوص گشتند، نشانی آن خرقه را و اجازت را که از آن مشایخ کبار به ایشان رسیده بود بدین ضعیف مسکین حزین گذاشتند» (نسخه تاجیکستان، ۷۶: ۳۳۶-۳۳۷ و نسخه آستان قدس، ۴۱۶۳۹: ۱۵۹).

پس از ذکر اسناد خرقه، مهم‌ترین بحث در این باب مربوط به صفات سالک و مطابقت حال وی با رنگ خرقه‌ای است که می‌پوشد. در این بخش از دلیل پوشیدن خرقه به رنگ‌های کبود، سبز، سفید، سرخ و الوان و سیاه پرسش می‌شود و شیخ در هر بندی به یکی از این پرسش‌ها پاسخ می‌دهد. برای نمونه درباره سبب پوشیدن خرقه به رنگ کبود نقل می‌شود:

«مسئله: پرسیدند که مرد را چه صفت می‌باید که خرقه کبود پوشیدن شاید؟ شیخ ما - قدس الله روحه - فرمودند که: عرف است در میان خلق که کسی را که کسی فوت می‌شود جامه کبود می‌پوشد از غایت تأسف را، و آدمی را چیزی از عمر عزیزتر نیست، اندیشه کند که چنین عمری عزیز و انقاسی نفیس را ضایع کرده است و از حسرت و تأسف آن انقاس گذشته و اوقات ضایع شده خرقه کبود پوشد شاید، به شرط آنکه نفسی از انقاس و اوقات ضایع نکند او را شاید خرقه کبود پوشیدن»^{۱۲} (تاشکند، ۲۵۱۷: ۹۷ ب و مجلس، ۲۰۶۵۳: ۴۰ ب و تاجیکستان، ۳۳۷ و آستان قدس، ۴۱۶۳۹: ۱۵۹).

۹- خرقه بابخیه و خرقه هزاربخیه

همچنین در نسخه‌های کوتاه از خرقه هزارمیخی یا خرقه بابخیه یا هزاربخیه هم یاد می‌شود و از شیخ سؤال می‌شود که چه زمان رونده راه، این نوع خرقه را می‌پوشد:

«مسئله: پرسیدند که مرد را چه صفت می‌باید که خرقه بابخیه / هزارمیخی / هزاربخیه شاید پوشیدن؟ جواب. شیخ ما - قدس الله روحه - فرمودند که چون رونده راه به مقامی رسیده بود که اگر به عدد هر بخیه آزاری از خلق به وی رسد، متغیر نشود و با کسی آزاری نکند، او را خرقه بابخیه / هزارمیخی / هزاربخیه شاید پوشید»

(تاشكند، ۲۵۱۷: ۹۸ الف و مجلس، ۲۰۶۵۳: ۴۰ ب و تاجيكستان، ۷۶: ۳۳۹-۳۴۰).

اصطلاح لباس بابخيه و يا هزاربخيه را در معدود كتاب‌هاي عرفاني مي‌توان يافت. سجادي در كتاب خرقه و خرقه‌پوشي (جامه زهد) كه كتابي مفصل درباره كسوت صوفيانه است، از اين نوع خرقه سخني نگفته است. در ديوان البسه قاري يزدي (قرن نهم هجري) از لباس هزاربخيه ياد شده و از آن در زمرة البسه‌اي ياد کرده كه پوشيدن آنها منسوخ شده است: «و باز دهر ايامي رختي چند مخصوص در ميان است و شعار اهل زمان چون فراويز، سندان‌باف، جامه اتوزده و يقه مقلب و عقدسپنج و بعضي منسوخ به مقتضاي وقت و روز مانند علم جامه و هزاربخيه و مدفون و شب‌اندرروز» (قاري يزدي، ۱۳۰۳: ۱۳۸).

سعيدالدين فرغاني (م. ۷۰۰ ق.) در مشارق الدراري (۱۳۷۹: ۶۲۱) و صائين‌الدين علي بن ترکه (م. ۸۳۵ ق.) در شرح نظم الدر از خرقه هزاربخيه (۱۳۸۴: ۲۵۶) ياد مي‌کنند. در رشحات عين الحيات هم از طاقية هزاربخيه ياد شده؛ آنجا كه خواجه عبيدالله احرار (م. ۸۹۵) نقل کرده كه سيد قاسم تبريزي (انوار) (م. ۸۳۷ ق.) گفته است: «تا زماني كه دست من به كار مي‌رفت طاقية هزاربخيه مي‌دوختم و قوت خود از آن مي‌ساختم» (صفي، ۱۳۵۶، ج ۲: ۴۲۱).

۱۱- خرقه هزارمبخي

محمدتقي دانش‌پژوه در مقاله‌اي كه در سال ۱۳۴۹ درباره خرقه هزارمبخي نوشت، به سابقه استفاده از اين اصطلاح در متون مختلف اشاره كرد. وي متذكر شد كه اصطلاح خرقه هزارمبخي در كتاب تذكرة المشايخ علاء الدولة سمناني و اوراد الاحباب باخرزي آمده است. در اوراد الاحباب آمده است كه سالكي شايسته پوشيدن خرقه هزارمبخي است كه «اگر بر خود ضربت مجاهده زده است و هزار شربت زهر نوش کرده و نهاد خود را به سوزن ناکامي دوخته هزارمبخي درپوشد» (باخرزي، ۱۳۸۳: ۳۱). باخرزي در ادامه حكاياتي نقل مي‌كند كه درويشي كه هزارمبخي دربردارد سگي را مي‌آزارد و آن سگ از وي شكايتمي‌كند و خواستار آن مي‌شود كه وي خرقه هزارمبخي را از تن بيرون كند (همان: ۳۲). در تذكرة المشايخ هم آمده است كه «شيخ رضي‌الدين علي لالا طريق انزوا و خلوت از شيخ مجدالدين بغدادی گرفته است و خرقه هزارمبخي از دست او پوشيده» (سمناني، ۱۳۹۰: ۳۱۴). در يكي از نسخه‌هاي اجازت‌نامه مجدالدين بغدادی به شيخ رضي‌الدين علي لالا هم آمده است كه مجدالدين بغدادی خرقه هزارمبخي به وي لطف کرده است (رک. دانش پژوه، نقل از محقق و لندولت، ۱۳۴۹: ۱۶۵). خواجه‌اي کرمانی (م. ۷۵۳ ق.) نيز در غزلي از اصطلاح هزارمبخي براي توصيف مزگان سود مي‌جويد:

کنند گوشه‌نشيان کنج خلوت چشمم هزارمبخي مزگان به خون ديده نمازي

(خواجوي کرمانی، ۱۳۷۸: ۳۹۸)

شفيعی کدکني در تعليقات اسرار التوحيد في مقامات الشيخ ابي سعيد صفحاتي را به خرقه و انواع آن اختصاص داده است و درباره خرقه هزارمبخي مي‌نويسد: ظاهراً نوعي خرقه بوده كه در آن سوزن‌كاري‌هاي بسيار انجام مي‌شده است (شفيعی کدکني، ۱۳۶۶، ج ۲: ۴۶۰). وي به كلاه هزارمبخي نيز اشاره مي‌كند كه در مكاتبات ميان سمناني و اسفرايني از آن ياد شده است: «و اين كلاهي هزارمبخي بوده قديمي و از كهنگي سوده شده» (دانش‌پژوه، ۱۳۵۱: ۱۰۲).

به جز این موارد باید از ذکر خرقه هزارمیخی در برخی منابع دیگر یاد کرد. بابارکنای شیرازی (م. ۷۶۹ ق.) در کتاب *نصوص النصوص فی ترجمه الفصوص*، حکایت درویشی را می‌آورد که خرقه هزارمیخی می‌پوشد و نزد بایزید می‌رود. بایزید از خرقه‌پوشیدن وی انتقاد می‌کند: «خرقه تو هزار زبان خواست برگشاده است و لسان الحال أفصح من لسان القال» (شیرازی، ۱۳۵۹: ۱۷۳).

همچنین جامی در *نفحات الانس* در ذیل احوال عبدالله بلیانی می‌آورد که وی با درویشی که خرقه سفید هزارمیخی پوشیده دیدار دارد (جامی، ۱۳۷۰: ۲۶۶). معین‌الدین فراهی (م. ۹۰۸ ق.) در *تفسیر حقائق الحقائق* هم قبای یوسف به صوف هزارمیخی چرخ اخضر تشبیه می‌شود (فراهی هروی، ۱۳۸۴: ۳۰۱). در *المقدمات من کتاب نص النصوص* سید حیدر آملی (۱۳۵۲: ۲۱۸) و *رسائل دهلر* (م. ۱۰۱۶ ق.) (دهدار، ۱۳۷۵: ۹۱) نیز از اصطلاح هزارمیخی استفاده شده است.

با توجه به محدودبودن ذکر خرقه و نوع خرقه هزارمیخی و هزارمیخی در متون کهن، می‌توان گفت که کتاب *مسلك العارفين* در این بخش حاوی اطلاعاتی تازه درباره خرقه و انواع آن است؛ به‌ویژه وقتی درباره الوان خرقه سخن می‌رود باید گفت که در کتاب‌هایی که درباره خرقه عارفان مطالبی درج شده است، ذکر تنوع انواع رنگ مانند *مسلك العارفين* نیست. مجدالدین بغدادی هم در کتاب *تحفة البرره فی مسائل العشره* بخشی از کتاب را به خرقه و الوان آن اختصاص می‌دهد؛ اما به خرقه‌ای به رنگ سرخ اشاره ای ندارد؛ بلکه از خرقه کبودرنگ و سفید و ملمع یاد می‌کند. البته به این نکته اشاره دارد که معمول سالکان آن بوده است که لباس‌های رنگارنگ را به‌حسب انواری می‌پوشیدند که در مراتب سلوک مشاهده می‌کرده‌اند و سپس از انوار سبز و زرد و گاهی قرمز یاد می‌کند (بغدادی، ۱۳۶۸: ۷۶-۷۷). یحیی باخرزی (م. ۷۳۶ ق) در *اوراد الاحباب و فصوص الآداب* فصی را به لبس خرقه و حکم خرقه و الوان آن اختصاص می‌دهد. در این بخش سؤالی مطرح می‌شود که خرقه‌پوش را خرقه چه رنگ باید؟ و شیخ در پاسخ می‌گوید که «صورت درویش باید که مناسب سیرت او باشد. اگر رنگی و صورتی گیرد که حقیقت آن در وی نبود شعبه‌ای از نفاق باشد. پس باید که رنگ و صورت مناسب حال باطن و سیرت و سیر باشد» (باخرزی، ۱۳۸۳: ۳۰). در این کتاب از رنگ‌های ازرق و سیاه و سفید و ملمع سخن می‌رود؛ اما از رنگ سبز و سرخ خرقه یاد نمی‌شود. واعظ کاشفی در فتوت‌نامه سلطانی، رنگ‌های مختلف خرقه را برمی‌شمارد و سببی را برای پوشیدن هریک ذکر می‌کند؛ اما در آن میان نامی از خرقه سرخ نمی‌رود. فقط در *اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید* یک بار اشاره می‌شود که روزی شیخ صوف سرخی در بر کرده بود و با دستاری سپید وعظ می‌گفته است (محمد بن منور، ۱۳۶۷، ج ۱: ۱۸۵). درباره شهباز قلندر (م. ۶۳۷ ق.) هم آورده‌اند که به‌سبب اینکه همواره سرخ می‌پوشیده، لعل لقب گرفته بوده است (صافی، ۱۳۸۷: ۴۲). سجادی هم به این مطلب اشاره دارد که امام محمدباقر را با جامه سرخ دیده‌اند (سجادی، ۱۳۸۴: ۱۶۱)؛ بنابراین باید بگوییم که فعلاً به‌جز در *مسلك العارفين* در هیچ کتابی به خرقه سرخ و سبب پوشیدن این خرقه که احتمالاً در موارد نادری پوشیده می‌شده، اشاره‌ای نشده است.

در تحریر کوتاه *مسلك العارفين* سبب سرخ‌پوشی چنین ذکر می‌شود:

«مسئله: پرسیدند که مرد را چه صفت می‌باید که او را خرقه سرخ شاید پوشیدن؟ جواب: شیخ ما - قدس الله روحه - فرمودند که چون رونده راه را به تأثیر ریاضت، نوری نارصفت در باطن او پیدا شده باشد که هرکه از راه

نادانی خود را بر وی زند آن کس به عدم باز رود او را خرقه سرخ شاید پوشیدن» (تاشکند، ۲۵۱۷: ۹۸ الف).

در تحریر بلند در پاسخ این پرسش چنین می‌آید:

«شیخ قدس الله روحه فرمودند که چون رونده راه به مجاهده بسیار و ریاضت بی‌شمار، صفت ذمیمه را از باطن خود محو کند و به صفات روحانی موصوف گردد و از اوصاف نفس صافی شود و نوری در باطن او ظاهر شود که آن نور به منزله شمعی بود فروزنده؛ چون از خلق بی‌ادبی آید که سبب آزار این عزیزان بود، نور باطن وی بر آن بیچارگان بزند و پروانه‌وار آن بی‌ادبان را بسوزد و ناچیز گرداند و به عدم بازبرد که عبارت از آن حال، این است که این چنین رونده را قتال صفت می‌گویند. پس هرگاه که این صفت بر رونده غالب آید، او را شاید که رنگ سرخ پوشد» (تاجیکستان، ۷۶: ۳۳۸).

۱۲- نتیجه‌گیری

کتاب *مسلك‌العارفین* نوشته محمد بخاری است که در آن به بیان فواید انفاس شیخ خود سعدالملة و الدین (سعدالدین غجدوانی) مرید خواجه سلیمان کرمینی از سلسله خواجگان پرداخته است. تاریخ نگارش کتاب احتمالاً اواخر قرن هفتم و یا اوایل قرن هشتم پیش از شکل‌گیری سلسله نقشبندیه است. این کتاب از قدیم‌ترین آثاری است که درباره طریقت خواجگان - که منسوب به عبدالخالق غجدوانی هستند - نوشته شده است. از وجوه اهمیت کتاب می‌توان اطلاعاتی را برشمرد که درباره ذکر و شیوه تلقین آن است. همچنین زنجیره افراد سلسله و طریقت خواجگان با این کتاب معرفی می‌شوند و نویسنده نسب این طریقت را از طریقت خواجه یوسف همدانی و ابوالحسن خرقانی و بایزید بسطامی به امام جعفر صادق (ع) می‌رساند و از طریق ایشان به سلمان فارسی و ابوبکر صدیق و سپس رسول اکرم (ص) می‌رسد. از این کتاب دو تحریر بازمأنده است که تحریر کوتاه هفده‌بایی تحریر اول، و تحریر بلند بیست و سه بایی تحریر دوم آن است. با توجه به اینکه تخمین زده می‌شود که تحریر دوم در قرن نهم هجری صورت گرفته باشد، نام امیرالمؤمنین علی (ع) در این سلسله‌ها هنگام بخشیدن خرقه افزوده می‌شود و خرقه ابوبکر به امیرالمؤمنین علی (ع) و از ایشان به امام جعفر صادق (ع) می‌رسد. دو تحریر از این کتاب بازمأنده است که در نسخه‌های بازمأنده از آن تشخیص داده می‌شود. همچنین در این کتاب درباره خرقه و انواع و الوان مختلف آن سخن رفته و از انواع نادری مانند خرقه هزارمیخی و خرقه هزاربخیه و خرقه سرخ یاد شده است.

پی‌نوشت

۱. راقم این سطور این کتاب را براساس کهن‌ترین نسخه آن تصحیح کرده و آماده انتشار است.
۲. در ایران، مرضیه راغبیان در سال ۱۳۹۶ کتاب *مسلك‌العارفین* را برای رساله دکتری خود تصحیح کرد و در مقدمه آن توضیحاتی در معرفی این کتاب آورد. راغبیان در این تصحیح نسخه‌ای از کتابخانه گنج‌بخش را اساس قرار داد و تحریر بلند این اثر را تصحیح کرد. این اثر منتشر نشده است. البته باید گفت خطاهایی هم در مقدمه و هم در تصحیح کتاب وجود دارد.

3. The Mashaikh-I Turk and the Khojagan
4. Succession protocols and the early Khwajagani schism in the Maslak-al Arifin

۵. دربارهٔ تحریرهای مسلک‌العارفین در مقالهٔ دیگری بحث شده است که به‌زودی منتشر می‌شود. در این پژوهش با توجه به اختلافی که میان این دست‌نویس‌ها وجود دارد به‌ناچار در کنار اطلاعات بیان‌شده ذکر می‌شود که این خبر مربوط به تحریر کوتاه و یا بلند است.
۶. بلغاری طی دو سفر به بخارا می‌رود و بار نخست حدود سال‌های «۶۴۵-۶۴۸ ق.» مدت سه سال در بخارا می‌ماند و بار دیگر از ۶۵۱ تا ۶۷۱ به مدت بیست سال در بخارا اقامت دارد (رک. زینی، ۱۳۹۸: ۱۳۰). پس از اقامت در بخارا وی راهی کرمان می‌شود و مدت ۲۷ سال در این شهر ساکن می‌شود (صفی، ۱۳۵۶، ج ۲: ۳۶۸).
۷. البته این خواجه پارسا فردی به‌جز خواجه محمد پارسا از بزرگان سلسلهٔ نقشبندیه است.
۸. در متن نسخهٔ ۱۸۱۳۳ کتابخانهٔ مجلس، خود کاتب اطلاعاتی را به متن افزوده است؛ مثلاً هنگام یادکرد خواجه پارسا که خلیفهٔ اول خواجه سلیمان است، می‌نویسد: «معلوم بوده باشد که خواجه پارسای مذکور غیر از خواجه محمد پارسا می‌بود از معتقدان اوست» (نسخهٔ مجلس ۱۸۱۳۳: ۱۵). معلوم است که امثال این اشتباه‌ها به‌سبب تشابه اسمی خواجه پارسا، خلیفهٔ خواجه سلیمان با خواجه محمد پارسا، جانشین بهاء‌الدین نقشبند پیش می‌آمده است. با توجه به اینکه لقب هر دو، خواجه پارسا بوده است و هر دو محمد نام داشته‌اند، اختلاطی میان این دو رخ می‌دهد. این خواجه پارسا، مرید خواجه سلیمان و آن خواجه پارسا مرید بهاء‌الدین نقشبند بوده است.
۹. برای اطلاع بیشتر دربارهٔ جایگاه این اصول در میان متون نقشبندیه رجوع کنید به مقالهٔ راقم این سطور با عنوان «شیوهٔ شکل‌گیری اصول یازده‌گانهٔ سلسلهٔ نقشبندیه در متون بازمانده از بزرگان این طریقت از آغاز تا رشحات عین الحیات».
۱۰. این حدیث را نجم دایه در *مرصادالعباد* نقل کرده است؛ ص ۲۶۷.
۱۱. برای اطلاعات بیشتر دربارهٔ اختلاف‌ها میان قائلان به ذکر جهر و خفیه‌گویان رک. ازسرگیری بحث خفیه و جهریه در آسیای مرکزی: طوغان احسان‌بیگ، الیزابت اوزدالگا نقشبندیه در آسیای غربی و مرکزی.
۱۲. این مسئله در هر دو تحریر تقریباً با عبارت‌های یکسان نقل می‌شود.

منابع

۱. آملی، سید حیدر (۱۳۵۲). *المقدمات من کتاب نص‌النصوص*، تهران: قسمت ایران‌شناسی انستیتو ایران و فرانسه پژوهش‌های علمی در ایران.
۲. ابوالقاسم محمد بن مسعود البخاری (۱۰۰۶). *رسالهٔ بهاییه*، کتابخانهٔ رشیدافندی قیصریه، شمارهٔ ۱۱۱۰.
۳. _____ (۹۶۶). *رسالهٔ بهاییه*، کتابخانهٔ گنج‌بخش لاهور، شمارهٔ ۱۱۰۶۱.
۴. احسان‌بیگ، طوغان (۱۳۸۹). *ازسرگیری بحث خفیه و جهریه در آسیای مرکزی: طوغان در نقشبندیه در آسیای غربی و مرکزی، ویراستهٔ الزابت اوزدالگا، ترجمهٔ فهیمه ابراهیمی*، تهران: پژوهشکدهٔ تاریخ اسلام.
۵. الگار، حامد (۱۳۹۸). *نقشبندیه*، ترجمهٔ داود وفایی، تهران: مولی.
۶. اوزدالگا، الیزابت (۱۳۸۹). *نقشبندیه در آسیای غربی و مرکزی، ترجمهٔ فهیمه ابراهیمی*، تهران: پژوهشکدهٔ تاریخ اسلام.
۷. باخرزی، یحیی (۱۳۸۳). *اوراد الاحباب و فصوص الآداب*، جلد دوم فصوص الآداب، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.
۸. جامی، عبدالرحمن (۱۳۷۰). *نفحات الانس من حضرات القدس*، تصحیح محمود عابدی، تهران: اطلاعات.

۹. حسيني، مريم (۱۴۰۰). «شيوه شكل‌گيري اصول يازده‌گانه سلسله نقشبنديه در متون بازمانده از بزرگان اين طريقت از آغاز تا رشحات عين الحيات»، گوهر گویا، سال سيزدهم، شماره چهارم، پياپی ۴۳، ۱-۲۲.
۱۰. خواجوی کرمانی، محمود بن علی (۱۳۷۸). *ديوان غزليات خواجوی کرمانی*، تصحيح حميد مظهري، کرمان: خدمات فرهنگي کرمان.
۱۱. دانش پژوه، محمدتقي (۱۳۴۹). «خرقه هزارمخمي»، مجموعه سخنراني‌ها و مقاله‌ها درباره فلسفه و عرفان اسلامي، به اهتمام مهدي محقق و هرمان لندلت، تهران: شعبه دانشگاه مک گیل مونترال کانادا، ۱۴۷-۱۷۸.
۱۲. زینی، محمد (۱۳۹۸). *مقامات بلغاری*، تصحيح و تحقيق مريم حسيني و مريم رجبي‌نيا، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار.
۱۳. سجادی، علی‌محمد (۱۳۸۴). *خرقه و خرقة پوشی (جامه زهد)*، تهران: علمی و فرهنگي، چاپ دوم.
۱۴. سمنانی، علاءالدوله (۱۳۹۰). *مصنفات فارسی علاءالدوله سمنانی*، تصحيح نجيب مایل هروی، تهران: علمی و فرهنگي، چاپ سوم.
۱۵. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۴). *نوشته بر دریا از ميراث عرفانی ابوالحسن خرقانی*، تهران: سخن.
۱۶. شیرازی، مسعود بن عبد الله (بابارکنا) (۱۳۵۹). *نصوص الخصوص فی ترجمه الفصوص*، تصحيح رجبعلي مظلومي، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامي دانشگاه مک گیل.
۱۷. صائن‌الدین علی بن ترکه (۱۳۸۴). *شرح نظم الدر (شرح قصیده تاييه ابن‌فارض)*، تصحيح اکرم جودی نعمتی، تهران: ميراث مکتوب.
۱۸. صافی، قاسم (۱۳۸۷). «لعل شهباز قلندر»، *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*، دوره ۲، شماره پياپی ۱، ۳۹-۶۰.
۱۹. صفی واعظ کاشفی، فخرالدین علی بن حسین (۱۳۵۶). *رشحات عين الحيات*، تصحيح علی‌اصغر معینیان، ۲ جلد، تهران: مؤسسه انتشارات بنياد نيکوکاری نوریانی.
۲۰. فانی شیرازی دهدار، محمد بن محمود (۱۳۷۵). *رسائل دهدار*، تصحيح محمدحسین اکبری ساوی، تهران: مرکز پژوهشی ميراث مکتوب.
۲۱. فراهی هروی، معین‌الدین (۱۳۸۴). *تفسیر حدائق الحقائق*، تصحيح سيد جعفر سجادی، تهران: دانشگاه تهران.
۲۲. فرغانی، سعیدالدین (۱۳۷۹). *مشارق الدراری شرح تاييه ابن‌فارض*، تصحيح سيد جلال‌الدین اشتیانی، قم: مرکز انتشارات دفتر تبليغات اسلامي.
۲۳. فضل‌الله بن روزبهان (۹۹۶). *شرح وصايا عبد‌الخالق غجدوانی*، کتابخانه مجلس تهران شماره ۱۰۲۳۱.
۲۴. _____ (۹۹۶). *شرح وصايا عبد‌الخالق غجدوانی*، کتابخانه نور عثمانیه استانبول شماره ۵۱۲۳.
۲۵. قاری یزدی، نظام‌الدین محمود (۱۳۰۳). *ديوان البسه*، استانبول: مطبعة ابوالضياء.
۲۶. قزوینی محمد بن حسین (۹۷۸). *سلسله‌نامه خواجگان نقشبند*، کتابخانه لالی سلیمانیه استانبول، شماره ۱۳۸۱.
۲۷. محمد بن احمد بخاری (قرن هفتم و هشتم). *کتابخانه موزه بریتانیا*، لندن: شماره Or.6490.
۲۸. _____ (۸۷۵ ق). *مسلك‌العارفين*، تاشکند، انستیتو بیرونی، شماره ۲۵۱۷.
۲۹. _____ (قرن نهم و دهم). *مسلك‌العارفين*، تهران، کتابخانه مجلس شورا، شماره ۲۰۶۵۳.
۳۰. _____ (۱۱۰۱). *مسلك‌العارفين*، کتابخانه گنج‌بخش، شماره ۴۴۸۴.
۳۱. _____ (۹۷۴). *مسلك‌العارفين*، پاکستان، کتابخانه حبيب گنج علیگره، شماره ۷۵/۲۱.

۳۲. محمد بن اسعد بخاری (۱۲۲۵). *مسلك العارفين*، کتابخانه مجلس تهران شماره ۱۷۵۸۹.
۳۳. _____ (۱۳۳۰). *مسلك العارفين*، کتابخانه مجلس تهران شماره ۱۸۱۳۳.
۳۴. _____ (۱۲۷۷). *مسلك العارفين*، دوشنبه تاجیکستان، شماره ۷۶.
۳۵. _____ (۱۲۶۱). *مسلك العارفين*، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۴۱۶۳۹.
۳۶. محمد بن منور میهنی (۱۳۶۷). *اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، دو جلد، چاپ دوم، تهران: آگاه.
۳۷. نجم رازی، عبدالله بن محمد (۱۳۷۱). *مرصاد العباد من المبدأ الی المعاد*، تصحیح محمدامین ریاحی، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.
38. Devin Dewese, (2011). "Succession protocols and the early Khwajagani schism in the Maslak-al Arifin", *Journal of Islamic Studies*, vol 22. No.1. pp. 1- 35.
39. _____ (1996). "The Mashaikh-Turk and the Khojagan: rethinking the links between the yasavi and Naqshbandi Sufi Traditions", *Journal of Islamic Studies*, 7:2. pp. 180-207.
40. Paul, Jurgén (1998). "Maslak al- arifin. Ein Dokument zur frtihen Geschichte der Hwagagan-Naqshbandlya', *Erlesenes*" (Sonderheft der Hallesche Beitrdge zur Orientwissenschaft anlässlich des 19. Kongresses der Union europëenne d'aribisants et islamisants) 25 (1998), 172- 185.

